

A MOZAIKCSALÁDOK

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.1>

ABSZTRAKT

A tanulmány a hazai családszociológiai kutatások egyik „fehér foltjával”, a mozaikcsaládokkal foglalkozik. A mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzőinek bemutatását az intakt és egyszülős családokkal összehasonlítva teszi, ezáltal számos ismerv mentén elhelyezi őket a gyermekes családok körében. Mindezek mellett megvizsgálja, hogy mindazon társadalmi hátrányok, amelyek a mozaikcsaládokban élők jellemzői vajon magával a családszerkezettel vagy a szülők kedvezőtlen társadalmi státuszával függnek össze. Más szavakkal: a mozaikcsaládok társadalmi hátrányait mennyire határozza meg az a tény, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszúak nagyobb valószínűséggel kerülnek be a köreikbe. Mindezeket alapvetően két dimenzióban vizsgáljuk: az egyik az anyagi jólét területe, ahol a jövedelmi szegénységet és a megélhetési nehézséget vizsgáltuk. A másik pedig a társas kapcsolatok, ahol a rokoni és a baráti kapcsolatokba való beágyazottság került a kérdéseink fókuszába. Mindkét területen azt állapítottuk meg, hogy a szülők társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójának, nevezetesen ennek egyik fő elemének az iskolai végzettségnek rendkívül erős a hatása, amely számos más ismerv kontrollálásával is megmarad. A mozaikcsaládok kedvezőtlenebb életkörülményeit tehát alapvetően azzal a szelekciós mechanizmussal magyarázhatjuk, hogy az alacsonyabb végzettségűek nagyobb eséllyel élnek ebben a családformában.

Kulcsszavak: családszociológia, családszerkezet, mozaikcsaládok

STEPFAMILIES

ABSTRACT

In the present article we investigate the demographic and socio-economic characteristics of stepfamilies and compare their living arrangements with those of intact and one-parent families. We use census data from 1990, 2001, and 2011, and also the microcensus of 2016. We try to understand whether the social disadvantages of stepfamilies are connected with the fact that generally the parents in these families have a more unfavourable status within the social structure or whether these disadvantages are rather connected with the family structure itself. In reference to the social disadvantages we analysed the income poverty rate and the difficulty in making a living, while in relation to the social networks of adults in stepfamilies we investigated the bonds of friendship and family networks. Our findings show that the social disadvantages of stepfamilies are the consequence of both the unfavourable social status of parents in stepfamilies and the family structure itself, but that the effect of the unfavourable social status of parents (for instance the educational level of parents) is stronger.

Keywords: family sociology, family structure, stepfamilies

¹ Harcsa István: Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület, Monostori Judit: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.

A MOZAIKCSALÁDOK

BEVEZETÉS

Nemzetközi viszonylatban is megfigyelhető, hogy különböző társadalmi, gazdasági és társadalompolitikai okok miatt előtérbe kerültek a családokkal, ezen belül is az együttélési formák alakulásával, a családon belüli és a családok közötti kohézióval kapcsolatos kérdések. Mindezek miatt kiemelt jelentősége lehet annak, hogy az együttélési formákról és azok változásairól minél több tényyszerű ismerettel rendelkezünk, annál is inkább, mert még a családszociológián belül is számos olyan megállapítással találkozhatunk, amelyek empirikusan nem kellően megalapozottak (lásd ezekről: Harcsa–Monostori 2017).

A szociológiai és a demográfiai vonatkozású családszerkezeti kutatások egyik 'fehér foltját' a mozaikcsaládok vizsgálata jelenti. Annak ellenére van ez így, hogy számos – alapvetően pszichológiai jellegű – kutatás kimutatta, hogy az intakt, az egyszülős és a mozaikcsaládban nevelkedő gyermekek életesélyei, iskolai előmenetele, társas viselkedése, későbbi párkapcsolattörténete jelentős különbségeket mutat (Bernardi–Boertien 2017, Wu et al. 2008, Fomby–Cherlin 2007, Kerr–Beaujot 2002, Pryor–Rodgers 2001, Dunn et al. 1998, Aquilino 1996, Elliott–Richards 1991, Baydar 1988, Fergusson et al. 1986).² Ugyanakkor kérdés, hogy ezek mennyiben magyarázhatók magával a családszerkezettel, illetve azzal, hogy milyen változások voltak abban a gyermeki életpálya során. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a különbségeket az is generálja, hogy az egyes családformák eltérő valószínűséggel jelennek meg a társadalmi hierarchia különböző pontjain, hiszen például a válások és az újrászerveződés (vagy újabb tartós párkapcsolat alakítása) valószínűsége számos társadalmi ismérv szerint szignifikáns különbségeket mutat (Amato et al. 2015, Boertien–Härkönen 2014, Jalovaara 2013, Bernardi–Martínez-Pastor 2011, Lyngstad–Jalovaara 2010, De Graaf–Kalmijn 2006, Härkönen–Dronkers 2006, Martin 2006, Hoem 1997, Blossfeld et al. 1995). Ez indokolja annak vizsgálatát, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok közötti különbséget szociológiai és demográfia vonatkozásokban is megvizsgáljuk és rámutassunk arra, hogy az életkörülmények bizonyos dimenzióiban az egyes családtípusok közötti eltéréseket a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely vagy pedig az életpálya során bekövetkezett demográfiai események határozzák meg erőteljesebben.

Az együttélési formákat és azon belül a családszerkezet alakulását különböző metszetekben, különböző tagolódási sémák alapján lehet vizsgálni, és értékrendtől függően ezek alapján eltérő következtetéseket levonására nyílik lehetőség. Így például több európai ország vonatkozásában elterjedt az a nézet, hogy a gyermekes

² Az itt felsorolt irodalomban – és a későbbi szakirodalmi hivatkozásokban is – a szerzők az intakt, a mozaik és az egyszülős családokat is másként definiálják. Általában intakt családoknak azokat tekintik, ahol a családban élő gyermekek mindkét ott élő szülőnek vér szerinti gyermekei. Mozaikcsaládoknak azokat, ahol, legalább egy olyan gyermek él, akinek az ott élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. Egyszülős családoknak pedig azokat tekintik, ahol a családban csak egy szülő neveli az ott élő gyermekeket. A tanulmány későbbi részeiben részletesebben kitérünk a definíciók különbözőségeire, esetenként pontatlanságaira, és ismertetjük az általunk használt megközelítési módot is.

családok felbomlásának növekvő mértékű kockázata, illetve az ezt követő új párkapcsolatok létrejötte miatt egyre változatosabb együttélési formák alakulnak ki, és ennek tovagyrúzó hatására a családok egyre több szálon kapcsolódhatnak egymáshoz. Erre alapozva megjelent a „hagyományos” családszerkezet visszaszorulásának és a „családi életformák horizontális differenciálódásának tétele” (Vaskovics 2002). Ugyanakkor az is jellemző, hogy a „nem hagyományosnak” tekintett együttélési forma laza fogalmi specifikációja következtében nem lehet tudni, hogy mely családformák terjedése alapján fogalmazódik meg ez a tétel. Noha egyáltalán nem egyértelmű, hogy ki mit ért „nem hagyományos családszerkezeten”.³

Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy hazánkban a 2000-es évek eleje óta rendelkezésre álló adatok például nem támasztják alá a mozaikcsaládok növekvő mértékű elterjedését, és az egyszülős családok arányának hosszabb távú változásai sem mutatnak egyirányú trendet (Monostori–Murinkó 2018, Harcsa–Monostori 2017, Monostori–Murinkó 2018). Azoknak a családoknak az aránya viszont egyértelműen növekedett, amelyben a szülők élettársi kapcsolatban élnek (Monostori–Murinkó 2018). Ha ezeket is „nem hagyományos családszerkezetnek” tekintenénk, akkor bátrabban érvelhetnénk a „nem hagyományos családszerkezet” térhódítása mellett. Kérdéses viszont, hogy ez helyes lenne-e. A házasságon és az élettársi kapcsolaton alapuló családok ugyanis egyre több vonatkozásban (pl. a párkapcsolat időtartamára vonatkozó elképzelések, gyermekszám) hasonlítanak egymásra. Továbbá, maga a „nem hagyományos” minősítés sem igazán állja meg a helyét, hiszen azok a családformák, amelyeket most sokan nem hagyományosnak tekintenek, azok valójában korábban is jelen voltak, csupán az okok is, amelyek az intakt családok felbomlásához vezettek. Egy a 2011-es Népszámlálás adatait feldolgozó kutatás ezzel kapcsolatban a következőket hangsúlyozza: *„Újjáalakult családok mindig is léteztek, akár az egyik szülő betegsége és halála, akár a férfi háborúban való eltűnése, akár a nők esetében a szülést követő haláleset miatt, és az újjáalakulást gyakran a gyermekek anyagi szükségletei vagy a neveltetésük felelőssége tette indokolttá. A családi újjáalakulás jelenlegi okai megváltoztak, manapság a szülő döntésén alapul a különválás vagy az elválás, illetve az új párválasztás is”* (Vörös–Kovács 2013: 1219).

Emellett a történeti demográfiai kutatások, a családrekonstrukciók vizsgálatai⁴ is számos példával szolgálnak arra, hogy a nem intakt családok nem csak létező együttélési formák, de bizonyos időszakokban és térségekben nagyon elterjedtek voltak. A 17. és 18. századi Európára vonatkozó kutatások például azt állapítják meg, hogy az újrarákosodási arány ebben az időszakban nagyon hasonló volt mint a 20. század végi Európában (Laslett 1977, Griffith 1980, Cherlin 1981, Dupaquier et al. 1981). Warner (2017) pedig egyenesen azt állítja, hogy 1400 és 1800 között a mozaikcsaládok aránya magasabb volt, mint a mai Európában. Hasonló megállapításra jutott Erdélyi (Erdélyi 2019), aki azt mondja, hogy az *„elmúlt századokban talán még gyakoribban találkozhattunk mozaikcsaládokkal, mint ma, jóllehet a kialakulásuk mögött álló tényezők mások voltak a különböző korszakokban”* (Erdélyi 2019). Nehéz tehát megmondani, hogy mi a hagyományos együttélési forma és mi nem

3 A legtöbb kutatás „hagyományos családtípusnak” csak és kizárólag azokat tekinti, ahol az apa és az anya házas és csak a vér szerinti közös gyermekek élnek a családban. Míg mások (pl. De Bruycker 2008) azokat az egyszülős családokat is hagyományosnak tekintik, ahol a család özvegyüléssel és nem válással jött létre. Nem tekintik hagyományos családnak viszont a házasság nélküli együttéléseket, azaz az élettársi kapcsolatban élő szülők családjait.

4 A családrekonstrukció a történeti demográfiai folyamatok megismerésének egyik alapvető módszere. Ennek során a rendelkezésre álló anyakönyvi adatok alapján állítják össze az adott térségben élő családok szerkezetét és történetét.

az. Sokkal inkább arról lehet beszélni, hogy mennyire elterjedt egy-egy együttélési forma a különböző korokban, térségekben, társadalmi rétegekben.

Áttekintve a témával kapcsolatos elméleti szakirodalmat és jelenkori empirikus kutatásokat, alapvető problémának látjuk azt, hogy a gyermekes családok tipizálása/kategorizálása általában nagyon leegyszerűsítő. Jellemző, hogy a nagyobb kutatások, európai szintű összehasonlítások a gyermekes családoknak alapvetően két típusát különböztették meg: a párkapcsolaton alapuló, azaz kétszülős családokat és az egyszülős családokat (Iacovou–Skew 2010, EUROSTAT 2015, KSH 2018). Ez a megközelítés nem veszi figyelembe, hogy a párkapcsolaton alapuló családokban legalább két, élettörténetét tekintve jelentősen eltérő együttélési forma különböztethető meg. Az egyik az intakt család, ahol a családban élő gyermekek mindkét szülő vér szerinti gyermekei,⁵ a másik a mozaikcsalád, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak egy vér szerinti szülője van a háztartásban. A mozaikcsaládokban, legalább az egyik szülő mögött egy olyan életút áll, amelyben már születtek gyermekei, de a kapcsolat válás vagy haláleset miatt felbomlott, esetleg az anya (nagyon ritka esetben az apa) születésétől egyedül nevelte gyermekét/gyermekeit. Ha az együttélési formákról pontosabb képet szeretnénk kapni, akkor legalább ezt a két együttélési formát meg kellene különböztetni egymástól a párkapcsolaton alapuló gyermekes családokban. Tanulmányunkban megpróbáljuk ezt a klasszifikációt érvényesíteni, és minél több vonatkozásban kiegészíteni azokat a kutatásokat, amelyek legalább valamilyen szinten kísérletet tettek arra, hogy az intakt és a mozaikcsaládokat elkülönítsék egymástól (lásd pl. Spéder 2005, Harcsa–Monostori 2017, Monostori–Murinkó 2018). Elemzéseinkből kimaradnak azok a csoportok, akik olyan családban élnek, ahol egyik szülő sem a gyermekek vér szerinti szülője (pl. örökbefogadás által gyermekes családdá válók) és azok is, ahol a gyermekeket rokon és nem biológiai szülő neveli (pl. gyermeket szülő nélkül nevelő nagyszülők), mivel az általunk használt népszámlálási adatgyűjtésekből ezek a kategóriák nem állíthatók elő.

A mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzői mellett ebben a tanulmányban megvizsgáljuk azt is, hogy az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok a társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek egy-egy dimenziójában elfoglalt helyét mennyiben határozza meg a családforma, és milyen szerepe van annak a szelekciós hatásnak, hogy a vizsgált családokban élők erőforrásai, szociológiai jellemzői eleve eltérnek egymástól, azaz, hogy a válások – de feltehetően az özvegyülés is – a társadalmi hierarchia alsóbb szegmenseiben nagyobb valószínűséggel fordulnak elő. Ezért a mozaik- és az egyszülős családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, és magasabb a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetűek aránya is, ez pedig alapvetően meghatározza a társadalmi helyzetüket.

A társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek területéről egyrészt azt vizsgáltuk, hogy az alsó jövedelmi ötödbe kerülés és a megélhetési nehézségek megjelenését hogyan befolyásolja a családszerkezet, és hogyan változik ez a hatás a két legfőbb strukturális jellemző – az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci aktivitás – kontrollálása után. Másrészt arra is kerestük a választ, hogy a különböző családszerkezetben élők társas kapcsolatai hogyan alakulnak: vajon empirikusan igazolható különbségek találhatók e téren az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok között. Nyilvánvaló, hogy egy párkapcsolat felbomlása a tágabb családi kapcsolatok átrendeződésével is együtt járhat, de érintheti a baráti kapcsolathálózatba való beágyazottságot is. Kérdés, hogy egy

⁵ A jelen kutatásban – a népszámlálási kérdőív lehetőségeihez alkalmazkodva – vér szerinti gyermeknek tekintettük mindazon gyermekeket, akiket a kérdezettek maguk „élve született gyermekként” felsoroltak.

család felbomlása és újabb család alakulása vajon bővíti vagy szűkíti a tényleges személyes kapcsolati hálót. Erre vonatkozóan a nemzetközi kutatások nem egyirányba mutató eredményeket hoztak napvilágra. Bizonyos kutatások arra utalnak, hogy a mozaik- és egyszülős családokban a társas kapcsolatok szűkebbek, míg mások azt találták, hogy az ezekben a családokban élők kapcsolati beágyazottsága szélesebb; megint mások arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott családtípusokon belül is lényeges különbségek lehetnek e téren (lásd ezekről a kutatásokról pl. Aeby et al. 2014).

KORÁBBI KUTATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

az alábbiakban bemutatunk néhány fontosabb hazai és nemzetközi kutatást, amelyek a mozaikcsaládok demográfiai és szociológiai jellemzőivel foglalkoznak. A nemzetközi kutatások tekintetében nem törekedtünk a teljességre, de megpróbáltuk a kutatások alakulásának főbb irányait bemutatni, illetve ismertetni azokat, amelyek több ország összehasonlítására vállalkoztak. Ebben az áttekintésben csak azoknak a fontosabb kutatásoknak a bemutatására fókuszáltunk, amelyek kifejezetten a mozaikcsaládokkal foglalkoztak, nem ismertetjük tehát azokat, amelyek párkapcsolat-történeti elemzések vagy amelyek termékenységi szempontból érintik a kérdést. Ezeknek a beemelése szétfeszítené a tanulmány kereteit. Ily módon nem ismertetjük például azokat a – termékenységi szakirodalomban meglehetősen nagy szeletet képviselő – kutatási eredményeket sem, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a többedik párkapcsolatok termékenysége hogyan alakul, illetve hogyan befolyásolja a termékenységi mutatók alakulását, ha egy vizsgált időszakban törékenyebbek a párkapcsolatok.

NEMZETKÖZI KUTATÁSOK

legkorábban az amerikai szociológusok, pszichológusok és szociális munkások figyeltek fel az újráházasodások nyomán létrejövő mozaikcsaládok (*stepfamilies*) speciális problémáira. A múlt század 1980-as éveiben már tömegesen láttak napvilágot az újráházasodás és a „mozaikszülőség” (*stepparenting*) témakörében született tanulmányok, és számos monográfia is megjelent a témában. E publikációkat az 1970-es évek kutatásai alapozták, amelyek a válások számának rohamos növekedése kapcsán indultak el. A tapasztalatokról, valamint azok jövőbeni hasznosíthatóságáról átfogó értékelés is készült (Ihinger-Tallman 1988), amelyben a szerző megfogalmazta azokat a kulcskérdéseket is, amelyek meghatározhatják a kutatások jövőbeni irányait. Ezek a mozaikcsaládok speciális problémáira, sajátos működési mechanizmusaira, a szülő-gyerek kapcsolat hosszú távú alakulására, a mozaikszülők jogainak és kötelezettségeinek jogszabályi kereteire vonatkoztak. Érdemes kiemelni a szerzők azon hangsúlyos intelmét, hogy a jövőbeni vizsgálatokat nagyobb és reprezentatív mintákon és sokkal szigorúbb módszertani eszközök alkalmazásával kellene elvégezni. Mindez nem véletlen, mert a korábbi írások alapján módszertanilag, és a következtetéseket tekintve is, meglehetősen ellentmondásos kép rajzolódott ki e területről. Ennek illusztrálására a szerzők a mozaikcsaládok, illetve az azokban élő gyerekek családi kapcsolataira vonatkozó, egymástól eltérő tézisek megjelenését emelik ki: Riley (1983) szerint például a megsokszorozódó kapcsolatok előnyösek a mozaikcsaládokban élő gyermekek szempontjából, míg Furstenberg (1987) komoly kételyeket fogalmazott meg ezzel szemben, és azt állította, hogy az ilyen családban felnövekvő gyermekek kevésbé beágyazottak a családi kapcsolatokba, amelynek mind rövid, mind pedig hosszú távon inkább hátrányos következményei vannak. Másik példaként említi a szerző (Ihinger-Tallman 1988), hogy az empirikus kutatások

nem fordítanak kellő figyelmet a mozaikcsaládok sokféleségére. Ez részben azért van, mert a minták túlságosan kicsik ahhoz, hogy a mozaikcsaládokat aszerint is vizsgálják, hogy vannak-e közös gyerekek vagy csak féltestvérek, hogy az apák és az anyák milyen arányban hozzák az új párkapcsolatba a korábbi kapcsolataikból származó gyermekeket, hogy vannak-e a családon kívül élő, de az egyik szülő korábbi kapcsolatából származó gyerekek.

Az 1990-es évek amerikai kutatásai szintén nagy terjedelemben foglalkoznak a mozaikcsaládokkal. Coleman és társainak (2000) összefoglalója kritikusan állapítja meg, hogy a kutatási módszerek tervezett továbbfejlesztése, valamint a téma tematikai gazdagítása hézagosan valósult meg. Előrelépés született abban, hogy több longitudinális vizsgálat is elindult, amely betekintést adott a mozaikcsaládok kialakulásáról (pl. Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage). A kutatók több figyelmet fordítottak a mozaikcsaládok komplexitásának vizsgálatára, az ilyen családokban élők szocio-demográfiai ismérveinek bemutatására (pl. Bulcroft et al. 1998, Menaghan et al. 1997).

Coleman és szerzőtársai (2000) ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy számos területen további előrelépésre lenne szükség. Mindezek alapján a szerzők újabb ajánlásokat fogalmaztak meg a további kutatások számára:

1. Szorgalmazzák a további longitudinális kutatásokat, amelyek alapján megfelelő képet lehetne kapni arról, hogy milyen változatos útjai vannak a mozaikcsaládok kialakulásának, és annak, hogy miként alakult a mozaikcsaládok kapcsolati rendszere és működése.
2. Úgy vélik, hogy a kutatásokat ki kell terjeszteni az élettársi kapcsolatokban élőkre, valamint a meleg és leszbikus párokra is.
3. Jelzik, hogy kvalitatív és kvantitatív kutatások bővítésére egyaránt szükség lenne. Ez utóbbi esetben fontos lenne a megfelelő mintanagyság, hiszen csak így lehetne vizsgálni azt a sokszínűséget, ami jellemzi a mozaikcsaládokat.
4. Hangsúlyozzák, hogy a különböző kérdéseket érdemes lenne több szempontból is megvizsgálni, így a vér szerinti szülők, a nevelőszülők és a gyermekek szempontjából is. Ezen belül nagyobb figyelmet kellene fordítani a gyermekek és a háztartáson kívül élő vér szerinti szülő kapcsolatára.
5. Vizsgálni kellene a mozaikcsaládok és a társadalmi intézmények kapcsolatát.
6. Végül pedig nagyobb hangsúlyt kell helyezni az elméleti alapok kidolgozására.

Az újravezetéssel és a mozaikcsaládokkal kapcsolatos európai kutatások csak az 1990-es években kaptak nagyobb lendületet, és az érdeklődés alapvetően a mozaikcsaládok termékenységére irányult. Az elszórt vizsgálatok nem voltak alkalmasak egy európai összkép felvázolására egészen addig, amíg a 2000-es évek elején egy kutatócsoport közre nem adta az első összehasonlító eredményeket (Prskawetz et al. 2003). A kutatást az európai országokat vizsgáló *Fertility and Family Survey* (FFS) adatbázisán végezték, az 1990-es évek elejére és közepére vonatkozó adatokon 19 ország bevonásával. Ebben a kutatásban sem voltak pontos információk arról, hogy a háztartásban élő gyerekek mindkét szülőnek vér szerinti gyermekei-e. Így közvetlenül nem lehetett operacionalizálni, hogy melyek a mozaikcsaládok. Ennek hiányában a kapcsolattörténeti és a termékenységtörténeti adatok összekapcsolásával sorolták a gyermekeket különböző kategóriákba. Azokat, akik a kapcsolat létrejötte előtt születtek 'mozaikgyermeknek' tekintették, családjukat pedig mozaikcsaládnak. Vizsgálatuk az 1952 és 1959 között született nőkre terjedt ki, akiknek az élettörténetét 30–35 éves korig követték (lásd az 1. táblázatot).

A volt szocialista országokról általánosságban azt állapították meg, hogy a második tartós kapcsolatban élők körében nagyon magas volt azoknak a nőknek az aránya, akik a kapcsolatba már gyermekkel léptek be. Ez jelentősen hozzájárult a mozaikcsaládok arányának alakulásához. Az országok közötti eltéréseket a válások és az újráházasodások⁶ arányának különbségei okozták. Észtországban és Lettországból például azért volt magas a mozaikcsaládok aránya, mert nagyon magasak voltak a válási és az újráházasodási mutatók is. Lengyelországban és Litvániában viszont viszonylag alacsonyak, ezért a mozaikcsaládok aránya is alacsony maradt. A nyugat-európai országokban általában kevesebb gyermek született a vizsgált időszakban az első párkapcsolatban, mint a volt szocialista országokban. Így a nők nagyobb arányban léptek a második kapcsolatba gyermek nélkül. Viszont a válási és újráházasodási mutatók eltérései miatt a nyugat-európai országok sem képeztek egységes mintázatot. Svédországban például a válási és újráházasodási mutatók nagyon magasak voltak, aminek következtében a mozaikcsaládok aránya is magas lett. Dél-Európában és Belgiumban viszont nagyon alacsony volt azoknak az aránya, akik második tartós párkapcsolatban is érintettek, így a mozaikcsaládok aránya ezekben az országokban a legalacsonyabb maradt.

1. táblázat. Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel (%) (1952–1959 között született kohorszok) (%)

Régió	Ország	Azoknak a nőknek az aránya, akik 35 éves korukig éltek második párkapcsolatban korábbi kapcsolatból származó gyermekkel
Észak-Európa	Finnország	7,6
	Norvégia	9,1
	Svédország	11,4
Nyugat-Európa	Ausztria	7,8
	Belgium	4,2
	Franciaország	7,3
	Nyugat-Németország	6,1
	Svájc	4,7
Dél-Európa	Olaszország	1,1
	Spanyolország	2,4
Volt szocialista országok	Csehország	12,6
	Kelet-Németország	12,1
	Magyarország	9,8
	Lengyelország	2,6
	Szlovákia	5,1
	Észtország	19,5
	Lettország	16,8
	Litvánia	7,0

Forrás: Prskawetz et al. 2003

A kutatás összességében rávilágít arra a tényre, hogy a mozaikcsaládok arányát számos dolog befolyásolja, amelyekben jelentősek az országok közötti különbségek. Az új családok alapításának és a gyermekvállalásnak az életpályán belüli időzítése, a kapcsolatok stabilitása, az újráházasodás esélyei, a gyermektelenség kiterjedése mind szerepet játszanak abban, hogy hogyan alakul a mozaikcsaládok aránya.

⁶ Ebben az összefüggésben válások alatt nemcsak a házasságok, hanem az élettársi kapcsolatok felbomlását is értik, és az újráházasodás sem csupán az új házasságok megkötését, hanem az új élettársi kapcsolatot is jelenti.

Hasonló méretű kutatásra több, mint tíz évvel később került sor (Steinbach–Kuhnt 2016). A kutatók azt a kérdést tették fel maguknak, hogy a válások, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok elterjedtségének megértésében vajon segítséget nyújthat-e az ún. Hajnal vonal, amely a párkapcsolati mintázatok alapján Európát egy Szentpétervártól Triesztig húzódó vonallal szelte át. A kutatás európai adatbázisát a GGS (*Generations and Gender Survey*) adta, amelynek 2003 és 2013 közötti adatfelvételi hullámaint használták fel. Ebben a kutatásban már sokkal pontosabban lehetett mérni a mozaikcsaládok arányát, hiszen a háztartásban élő minden egyes gyermek esetében jelölték a kérdezés során, hogy a gyermek a háztartásban élők vér szerinti gyermeke-e vagy sem. A kutatás megállapította, hogy az egyszülős és a mozaikcsaládok együttes aránya a vizsgált országokban 18% és 33% között mozgott. A legmagasabb arányokat Észtországban, Oroszországban és Németországban mérték, a legalacsonyabbakat Olaszországban, Örményországban, Romániában és Bulgáriában (lásd a 2. táblázatot). Néhány ország adatai jelentősen eltérnek a korábban bemutatott kutatás (Prskawetz et al. 2003) eredményeitől. Például Belgium adatai, ahol a korábbi kutatás kifejezetten alacsonyra tette a mozaikcsaládokban élők arányát, míg a 2000-es években végzett kutatás inkább a középmezőnybe sorolta az országot. Nehéz megmondani, hogy tényleges változásokról van-e itt szó vagy az adatok bizonytalansága áll a jelenség mögött.

2. táblázat. A 18 év alatti gyermeket nevelő nukleáris, egyszülős, valamint mozaikcsaládok aránya a kiválasztott európai országokban (%)

Országok	Adatfelvétel éve	Nukleáris családok*	Egyszülős családok	Mozaikcsaládok	Adoptált gyerek van a családban
Észtország	2004–2005	66,7	15,0	18,3	0,1
Oroszország	2004	69,0	18,2	12,1	0,8
Németország	2005	70,8	15,2	13,5	0,4
Svédország	2012–2013	73,8	11,8	14,2	0,2
Csehország	2005	74,3	14,1	10,9	0,7
Norvégia	2007–2008	75,0	12,6	11,7	0,6
Franciaország	2005	75,5	15,5	8,2	0,9
Belgium	2008–2010	75,9	11,9	11,9	0,4
Litvánia	2006	78,3	14,3	6,9	0,5
Magyarország	2004–2005	80,0	9,8	9,6	0,3
Ausztria	2008–2009	80,7	10,3	8,7	0,3
Lengyelország	2010–2011	83,0	11,2	4,7	0,9
Hollandia	2002–2004	83,2	11,7	4,4	0,7
Bulgária	2004	87,2	7,8	4,4	0,6
Románia	2005	88,9	5,5	4,9	0,8
Örményország	2006	91,8	6,9	0,9	0,4
Olaszország	2003	92,0	6,9	1,2	0,0

Forrás: (Steinbach–Kuhnt 2016)

Megjegyzés:

* A kutatásban nukleáris családnak nevezik az intakt családokat, ahol két vér szerinti szülő neveli a gyermekeket.

A kutatás azt is megállapította, hogy a vizsgált országok döntő többségében az egyszülős családok aránya magasabb volt, mint a mozaikcsaládoké. Az országok csoportosítására klaszteranalízist használtak, amelybe négy ismérvet vontak be: a nyers házasságkötési és válási arányszámot, valamint az egyszülős és a mozaikcsaládok arányát. Az első klaszterbe Litvánia és Oroszország került, magas házasságkötési és válási mutatókkal, és az egyszülős

családok nagyon magas arányával, melyekhez képest a mozaikcsaládok aránya relatíve alacsonyabb volt. Azaz: az elvált, gyermekes nők a többi országhoz képest kisebb arányban léptek újabb kapcsolatba. A szerzők ezt azzal magyarázták, hogy ezekben az országokban nagyon jelentős társadalmi problémaként jelent meg az alkoholizmus, a családon belüli erőszak, és ezért az elvált nők nem találtak megfelelő partnert. Litvániában szerepet játszott még a migráció is, ami a 2004-es európai uniós csatlakozással vált jelentősebb mértékűvé. A külföldön történő munkakeresés szétszakította a párokat és csökkentette az újracházásodás esélyeit is. A litvánok újracházásodási esélyeit az is csökkentette, hogy jellemzően később léptek első párkapcsolatukba, így a válás átlagos életkora is magasabb volt, mint több más európai országban. Kései életkorban pedig kisebb az újabb párkapcsolat kialakításának az esélye. A második országcsoportba Lengyelország, Románia, Olaszország és Örményország került közepes vagy annál magasabb házassodási rátákkal, alacsony válási mutatókkal. Ennek következtében ezekben az országokban az egyszülős családok és a mozaikcsaládok aránya is alacsony volt, noha Lengyelország kicsit kilóg a klaszterből, mert ott magasabb volt az egyszülős családok aránya. A folyamatokat befolyásoló közös tényezőkként a vallásosságot és a nők gazdasági függőségét jelölték meg a szerzők, Lengyelországban pedig emellett a rendkívül hosszú válási procedúrát. A harmadik klaszterbe Csehország, Észtország, Franciaország, Németország, Norvégia és Svédország tartozott közepes házassodási és válási mutatókkal, és az egyszülős családok magas arányával. A mozaikcsaládok aránya viszont nagyon különböző ebben a klaszterben: Észtországban a legmagasabb, Franciaországban pedig a legalacsonyabb. Ugyanígy nagy heterogenitást mutatott a negyedik klaszter is, amelybe Ausztria, Belgium, Hollandia, Bulgária és Magyarország tartozott. Ezekben az országokban a házasságkötési és a válási mutatók is relatíve alacsonyak voltak. Bár ebben a klaszterben komolyabbak voltak az országok közötti különbségek. Az egyszülős családok aránya relatíve alacsonyabb volt, viszont a mozaikcsaládok aránya ebben a klaszterben is nagy heterogenitást mutatott: Bulgáriában és Hollandiában alacsony, míg Belgiumban magas értékekkel.

Összességében tehát azt látjuk, hogy az egyes klaszterekben nyugat-, dél-, észak- és kelet-európai országok is kerültek, és az ugyanabba a klaszterbe került országok sem mutattak minden vonatkozásban egységes képet. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy nem csak a kelet-nyugat törésvonal nem mutatható ki, hanem még az országcsoportok képzésének lehetősége is kétséges. A családszerkezetre vonatkozó korábbi kutatások egy csoportja lényegében ugyanerre az eredményre jutott (Farágó 2001, Harcsa–Monostori 2017).

HAZAI KUTATÁSOK

a mozaikcsaládokkal foglalkozó hazai szakirodalom viszonylag szűkös és a mozaikcsaládok arányának és néhány szociológiai jellemzőjének bemutatására szorítkozik. Ezekben a kutatásokban kiemelt figyelmet kapott a gyermekek perspektívájából történő megfigyelés. Spéder 2005-ös kutatása a 2000-es népszámlálás adatainak felhasználásával azt vizsgálta, hogy a különböző korú gyermekek mekkora aránya él együtt mindkét vér szerinti szülőjével, csak az egyik szülőjével és mennyien vannak azok, akiket egyik vér szerinti szülője sem nevel (Spéder 2005). A szerző a mozaikcsaládban élő gyermekek arányát az 1 év alatti gyermekek körében 2,7%-ra, az 5 évesek körében 7,1%-ra, a 10 évesek csoportjában 9,3%-ra, a 14 évesek körében pedig 9,7%-ra becsli.

Egy hasonló módszertannal dolgozó másik kutatás a 2011-es népszámlálás adatai alapján vizsgálta a mozaikcsaládok arányát (Vörös–Kovács 2013). Ugyanakkor, ennek a kutatásnak a vizsgálati egysége a család és nem a gyermekek, tehát a két kutatás eredményei közvetlenül nem hasonlíthatók össze. Ráadásul ez utóbbi

megközelítésben a gyermekek életkorát nem vették figyelembe: mindenkit gyermeknek tekintettek, ha a családban gyermekstátuszban él⁷, függetlenül annak életkorától. Számításaik szerint Magyarországon 2011-ben a mozaikcsaládok száma 149 ezer volt. A mozaikcsaládok 55%-ában csak az apa, csak az anya vagy mindkettőjük korábbi kapcsolatából származó gyermekei nevelkedtek, a többiben közös gyermekek is születettek.

A legfrissebb magyarországi adatok a 2016-os Mikrocenzusból állnak rendelkezésre. Ezek szerint 2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartások 23%-a volt mozaikcsaládos. Az ilyenkorú gyermekkel egy háztartásban élő szülők 13%-a élt ilyen családban. Ezek az arányok a 2000-es évek eleje óta nem mutatnak növekedést (Monostori–Murinkó 2018).

FOGALMAK ÉS ADATFORRÁSOK

kutatásunk azokra a gyermekes családokra irányult, amelyekben az adatgyűjtés idején legalább egy 0 és 18 év közötti gyermek élt, függetlenül attól, hogy a szülők házastársi vagy élettársi kapcsolatban éltek, illetve, hogy a gyermeket egy vagy két szülő neveli. Mivel számos esetben egyéni jellemzőkkel is dolgoztunk, ezért tanulmányunkban az ilyen családban élő szülők képezik az elemzés egységét.

Tanulmányunkban olyan apákkal és anyákkal foglalkozunk, akik gyermekes családban élnek, akár vér szerinti szülőként, akár nevelőszülőként. Ezzel viszont nem fedjük le a szülőség összes formáját, hiszen a vizsgálati körből kimaradtak azok a szülők, akiknek vannak vér szerinti gyermekeik, de nem élnek együtt velük és nincsenek nevelőapai/nevelőanyai⁸ szerepben más családban. A népszámlálási adatok és a mikrocenzus azt mutatja, hogy a vér szerinti szülőknek ez a csoport 2001-ben a 9%, 2011-ben 15% és 2016-ban a 11% volt (lásd a 3. táblázatot).⁹ *Másrészt viszont célcsoportunkba tartoznak azok a szülők is, akiknek maguknak nincsenek vér szerinti gyermekeik, de olyan családban élnek szülői szerepben, ahol 0–18 év közötti gyermeket nevelnek; és ahogyan korábban is említettük, nem vizsgáljuk azokat a családokat, akik örökbefogadással váltak gyermekes családdá.*

3. táblázat.

Azoknak a szülőknek a családszerkezete, akiknek 0–18 év közötti vér szerinti gyermekei vannak (%)

	2001	2011	2016
1. Egyedül él	2,4	4,3	3,1
2. Párkapcsolatban él, gyermek nélkül	3,0	4,8	3,5
3. Párkapcsolatban él, vér szerinti gyermekével (is)	79,9	73,1	78,2
4. Párkapcsolatban él, nem él vele vér szerinti gyermeke	2,5	1,2	0,9
5. Gyermekeit egyedül nevelő szülőként él	9,2	11,1	9,8
6. Egyéb együttélési formában	3,2	5,5	4,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	2 294 876	2 112 531	1 987 481

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása

⁷ Gyermekstátuszban élőnek azokat tekintették, akiknek a partnere és gyermeke nem él a családban, viszont a szülője igen.

⁸ A mozaikcsaládok alulkutatottságát jól jelzi az a tény is, hogy nincsenek mindenki számára elfogadható elnevezések azokra a szülőkre, akik nem vér szerinti szülőként nevelnek gyermeket. Megnevezhetjük őket az alapján, hogy minek nem tekinthetjük őket, azaz hívhatjuk őket „nem biológiai” vagy „nem vér szerinti” szülőknél. A köznyelvben használják a mostohaapa/anya kifejezést is, de ennek egyértelműen negatív hangzása van. Tanulmányunkban a nevelőapa/anya elnevezést használjuk, ami szintén nem a legszerencsésebb, hiszen ez pedig azokra a szülőkre van „lekötve”, akik hivatásos szülők.

⁹ A 3. táblázat 1., 2. és 6. kategóriáinak összege.

A gyermekes családoknak három kategóriáját különböztettük meg: Az *intakt családok* körébe azokat soroltuk, ahol a családban élő gyermekek mindegyike a vér szerinti szülőjével él együtt. *Mozaikcsaládoknak azokat tekintettük, ahol két szülő neveli a gyermeket, de a családban legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a vér szerinti szülője.* A mozaikcsaládokon belül megkülönböztettük azokat, ahol születtek közös gyermekek, és azokat, ahol csak az anya, csak az apa vagy mindkettő a korábbi párkapcsolatából hozta a gyermekeket az új családba. Egyszülős családoknak azokat tekintettük, amelyben egy szülő neveli a gyermek(ek)et, – pontosabban, azokat a családokat, ahol csak egy szülő él a gyermek háztartásában – függetlenül attól, hogy a család özvegyülés vagy válás útján keletkezett. Sajnos a népszámlálási adatok, de más nagyobb adatfelvételek sem kezelik azt a problémát, hogy a családok egy részében a válást követően a gyermekek nem egy, hanem két családban nevelkednek úgy, hogy közel azonos időt töltenek az anyáknál és az apáknál. Nem tudjuk, hogy a családok ezt a helyzetet hogyan írják le, amikor a népszámlálásban arról kérdezik őket, hogy kik élnek még a családban/háztartásban.

Kutatásunkban elsősorban a 2001-es és 2011-es népszámlálások valamint a 2016-os mikrocenzus adatait használtuk. Emellett kiegészítésként a Népeségtudományi Kutatóintézet Életünk Fordulópontjai adatfelvételének 2004-es, 2008-as, 2012-es és 2016-os adatait is vizsgáltuk olyan kérdések kapcsán, amelyekre a népszámlálások és a mikrocenzus nem adnak választ. Ez utóbbi adatfelvétel használata azért is fontos volt, hogy megvizsgáljuk: ha különböző módszerekkel azonosítjuk be a mozaikcsaládokat, akkor milyen különbségeket kapunk a gyermekes családokon belüli arányukat tekintve.

Az 1990 előtti népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésünkre, az 1990-es népszámlálásban pedig csak a nők egy almintájától kérdeztek adatokat a vér szerinti gyermekekről, így az nem alkalmas arra, hogy bevonjuk ebbe a kutatásba. A népszámlálásokból tehát csak a 2001-es és a 2011-es adatokat tudtuk használni arra, hogy az általunk meghatározott három családformát be tudjuk azonosítani, és még ezeknél is számolni kell különböző bizonytalanságokkal. A népszámlálásokban ugyanis nem kérdezik meg, hogy a családban élő gyermekek a szülők vér szerinti gyermekei-e vagy sem.¹⁰ Ezt az adatot csak oly módon tudtuk kiszámolni, hogy összehasonlítottuk a kérdezett háztartásban/családjában élő gyermekek születési évét és a kérdezett által felsorolt vér szerinti gyermekek születési évét. Ha a kettő megegyezett, akkor feltételeztük, hogy a háztartásban/családban élő gyermek a kérdezett vér szerinti gyermeke. Ezeket az információkat összegezve megállapítottuk a családban élő gyermekekről, hogy közös gyermekek, vagy csak az anya illetve csak az apa korábbi kapcsolatából származó gyermekei. Az alkalmazott módszernél kérdésként merül fel, hogy vajon a születési év mennyiben alkalmas egy-egy gyermek pontos beazonosítására. Kétségtelen tény, hogy előfordulhat, hogy a háztartásban élő szülők korábbi kapcsolatából származó külön élő gyermekeinek születési éve megegyezhet a másik szülő háztartásban élő gyermekének születési évével, és ebben az esetben közös gyermeknek tekintünk olyanokat, akik valójában nem azok. Viszont úgy véljük, hogy ha a születési hónapot is bevonnánk az azonosításba, akkor nagyobb hibát követnénk el. Egyrészt azért, mert a szülők egy része a születési hónapot nem tudja pontosan, és ha nem is nagy számban, de előfordulnak kitöltetlen adatok is. Számításaink alapján úgy tűnt, hogy ezzel nagyobb torzítást vinnénk be az eredményekbe. Olyan gyermekeket is 'mozaik gyermeknek' tekintenénk, akik

¹⁰ A népszámlálási kérdőív kérdései a következőképpen hangzanak: „Élve született gyermekeinek száma” és „Mikor születettek a gyermekei?”.

valójában közös gyermekek, csak az egyik szülő nem tudja pontosan a gyermek születési hónapját. Ráadásul, a népszámlálási adatállományok javítása 2001-ben, 2011-ben és 2016-ban nem volt egységes. A gyermekek születési hónapjának korrekciója eltérő módon történt, ami további torzítást vinne az eredményekbe.

Az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben ezeknek a családtípusoknak a beazonosítására sokkal jobb lehetőségek állnak rendelkezésre, ugyanis a panelkutatás 2–5 hullámában (2004, 2008, 2012, 2016) minden alkalommal lekérdezésre került, hogy a családban élő gyermek a szülők közös gyermeke vagy csak egyik szülő vér szerinti gyermeke. Így a mozaikcsaládok kategóriája pontosabban előállítható. 2001-ben – az adatfelvétel indításakor – a családban élő gyermekekre vonatkozóan nincsen pontos adatunk arról, hogy a kérdezett saját gyermeke a jelenlegi párjának is vér szerinti gyermeke-e, azaz nem tudjuk egyszerűen elkülöníteni a közös gyerekeket azoktól, akiket a kérdezett korábbi kapcsolatából hozott. Ezért a 2001-es adatok elemzésekor megpróbáltunk egy közelítő módszert alkalmazni: azokat tekintettük közös gyermekeknek, akik azután születtek, miután a jelenlegi párkapcsolat elkezdődött (amikortól együtt éltek). A későbbi adatokkal való összevetés azonban azt mutatta, hogy ez jelentősebb torzítást visz az eredményekbe, így a 2001-es év adatait végül nem használtuk.

Mivel az Életünk Fordulópontjai adatfelvételben 2008-ban, azaz a 3. hullámban, 24 éves volt a legfiatalabb válaszadó, a mintát a népszámlálások és az Életünk Fordulópontjai adatfelvételekben is a 24 éves és idősebb népességre – azaz: a 24 éves és idősebb szülőkre – korlátoztuk. A két adatgyűjtésből származó adatokat 2011/2012-re és 2016-ra vonatkozóan tudjuk összehasonlítani. Ez alapján azt látjuk, hogy a kétféle módszerrel számított adatok, illetve az adatfelvétel nagyságának különbözőségei ellenére az eredmények alapvetően nagyon közel állnak egymáshoz. Ez egyfajta visszaigazolást jelent számunkra, hogy a népszámlálásokban és a mikrocenzusban használt módszerünk jól méri a mozaikcsaládok arányát.

4. táblázat. A 0–18 év közötti gyerekekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint (%)

Családformák	Népszámlálások / Mikrocenzus			Életünk Fordulópontjai			
	2001	2011	2016	2004	2008	2012	2016
Intakt	77,6	76,3	79,0	78,7	78,6	75,4	77,6
Mozaik	11,8	10,2	9,6	10,3	10,1	10,6	10,9
Egyszülős	10,6	13,5	11,4	11,0	11,2	14,0	11,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2141589	1843841	1808230	4030	3080	3181	2469

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus, továbbá az „Életünk Fordulópontjai” adatgyűjtés hullámai. A szerzők saját számítása.

Ahogy említettük is, a különböző családtípusok főbb demográfiai és szociológiai jellemzőinek bemutatása után azt is megvizsgáltuk, hogy a hátrányos életkörülmények és a rokoni és baráti kapcsolatok szűkössége hogyan függ össze azzal, hogy ki milyen családszerkezetben él. Ezeknek a vizsgálatára a 2016-os mikrocenzus adott lehetőséget, amiben az alapkérdést több tematikus blokk egészítette ki. Ezen belül a rétegződés alminta tartalmazott adatokat a kérdezettek családjának jövedelmi helyzetéről, megélhetési nehézségeiről, társas kapcsolatairól.

DEMOGRÁFIAI ÉS SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐK ÖSSZEFÜGGÉSEI A CSALÁDSZERKEZETTEL

Trendek

A népszámlálási adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált 15 évben, 2001-2016 között, a mozaikcsaládokban élő szülők aránya lényegében nem változott (lásd a 4. táblázatot). A 18 éves és vagy annál fiatalabb gyermeket nevelőknek körülbelül tizede élt mozaikcsaládban. Az utolsó vizsgálati évben, azaz 2016-ban valamivel növekedett az intakt családokban élők aránya, de ez nem befolyásolta a mozaikcsaládok előfordulását, hiszen nem ezeknek az aránya csökkent, hanem az egyszülős családoké. Ez utóbbi folyamat egyébként az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján is kirajzolódott, mivel 2012 és 2016 között is növekedett az intakt és csökkent az egyszülős családokban élő szülők aránya, ugyanakkor ezek az adatok is azt mutatják, hogy a mozaikcsaládokban élők aránya 2004 és 2016 között lényegében nem változott (3. táblázat).

Demográfiai jellemzők

Apák és anyák különböző családtípusokban

A gyermekes családokban élő apák és anyák között jelentős különbségek figyelhetők meg a vizsgált időszakban. Az apáknak nagyobb aránya élt intakt családban, mint az anyáknak. 2016-ban a nők 73%-a, a férfiaknak 87%-a (lásd az 5. táblázatot). Ennek alapvetően az a magyarázata, hogy válás esetén a gyermekek az esetek döntő többségében az anyáknál maradnak. Így az anyák nagyobb valószínűséggel nevelik egyedül gyermekeiket vagy élnek velük tovább egy új párral (mozaikcsaládban), mint az apák. A férfiak esetében a válás gyakrabban jelenti azt, hogy elszakadnak vér szerinti gyermekeiktől. Gyakrabban visszaköltöznek a szülőkhöz vagy egyedül élnek, családjukban nincs kiskorú gyermek (lásd a 3. táblázatot). **Más szavakkal azt is mondhatjuk, hogy gyermekvállalás után a nők** családszerkezete eléggé kötött abban az értelemben, hogy általában a gyermekes családtípusokban találjuk őket, míg a férfiak körében sokkal változatosabb együttélési formákat találunk.

5. táblázat. A 0–18 év közötti gyerekekkel élő szülők megoszlása családtípus szerint, 2001–2016 (%)

	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	77,6	76,3	79,0	71,3	68,8	72,5	84,7	85,4	86,6
Mozaikcsalád	11,8	10,2	9,6	11,0	9,3	8,8	12,8	11,4	10,5
Egyszülős család	10,6	13,5	11,4	17,6	21,9	18,7	2,5	3,2	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. Itt és a további táblákban az intakt családok kategóriája, azokat a családokat is tartalmazza, ahol a családban élő összes gyermek vér szerinti gyermek, de az együtt élő pár legalább egyik tagjának korábbi kapcsolatából már születtek gyerekei, ám azok más háztartásban élnek. Ahol ettől eltértünk, ott jelöltük.

Meg kell említenünk, hogy az intakt családok – tehát ahol minden gyermek a két vér szerinti szülőjével él együtt – egy részében a szülőknek már volt tartós párkapcsolata, esetleg házassága, és korábbi kapcsolatából vagy kapcsolataiból gyermekek is születtek. Ezek tulajdonképpen „kvázi intakt” családok, hiszen a háztartáson kívül élő kiskorú gyermekekről a szülőknek gondoskodniuk kell. A vizsgálati években arányuk (az intakt csalá-

dok körén belül) 3-5% között mozgott. A háztartáson kívül élő, 0-18 éves gyermekek aránya értelemszerűen a mozaikcsaládok körében a legnagyobb. Ugyanakkor 2001 és 2016 között erősen csökkenő tendenciát mutat azoknak a mozaikcsaládban élő szülőknek az aránya, akiknek más háztartásban is vannak ilyen korú vér szerinti gyermekeik.

6. táblázat. Azoknak a szülőknek az aránya, akiknek van különélő 0–18 év közötti gyermeke, családtípusok szerint, 2001–2016 (%)

	Összesen			Anyák			Apák		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Intakt család	5,0	4,6	3,3	4,2	3,6	2,4	5,8	5,7	4,2
Mozaikcsalád	38,9	29,8	24,1	30,3	18,9	14,1	48,9	43,6	37,0
Egyszülős család	10,3	7,6	5,8	8,7	6,0	4,7	23,2	21,7	14,4
Összesen	9,2	7,3	5,3	7,8	5,5	3,8	10,8	9,5	7,1

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

E csökkenő tendencia a férfiak esetében összefüggésben van gyermektelenség terjedésével, azaz azzal, hogy a fiatalabb generációk egyre nagyobb arányának nem születtek biológiai gyermekei. 2001 és 2016 között a mozaikcsaládban élő apák körében a gyermektelenek aránya 11%-ról 20%-ra növekedett. A nőknél ez nem jelent magyarázatot, mert a mozaikcsaládban élő nők körében minden vizsgálati évben nagyon alacsony volt a gyermektelenek aránya. Azok a nők, akiknek nem születtek gyermekeik nagyon kis arányban éltek mozaikcsaládban.

Gyermekek a mozaikcsaládokban

A termékenységgel foglalkozó szakirodalom gyakran veti fel azt a kérdést, hogy egy-egy ország vagy térség termékenységének alakulásában milyen szerepet játszik, hogy mekkora az egyszülős és a mozaikcsaládok aránya. Ezekben a családtípusokban ugyanis a kezdeti gyermekvállalási tervek megszakadnak, ami oka lehet annak, hogy kevesebb gyermek születik meg, mint ahányat fiatalon terveztek. Mások viszont úgy érvelnek, hogy a mozaikcsaládok lehetőséget jelentenek arra, hogy a termékenységi mutatók emelkedjenek, hiszen sok pár a második vagy többedik kapcsolatát is egy közös gyermek születésével szeretné megpecsételni. Billari és Kohler (2004) makroszinten pozitív összefüggést mutatott ki a válások aránya és a termékenység között. Ugyanakkor a mikroszintű elemzések eredményei nem bizonyították egyértelműen ezt a tételt, és arra vonatkozóan sem egyirányba mutatóak az eredmények, hogy a második és többedik párkapcsolatok termékenysége kompenzálja-e azt a termékenységkiesést, ami az első kapcsolat felbomlása miatt bekövetkezett (Lappegård–Rønsen 2013, Kalmijn–Gelissen 2007, Vikat et al. 2004, Buber–Prskawetz 2000, Vikat et al. 1999).

Kérdés tehát, hogy a mozaikcsaládokban milyen arányban születnek közös gyermekek, illetve van-e valamilyen társadalmi meghatározottsága a közös gyermekek születésének. Az általunk vizsgált családok körében 2001-ben 38%-ot, 2011-ben és 2016-ban pedig 46%-ot tett ki azoknak az aránya, ahol közös gyermekek is éltek. A párkapcsolat jellege és a közös gyermekvállalás között összefüggés van, hiszen a házasságban élők körében lényegesen nagyobb azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is vannak, mint az élettársi kapcsolatban

élők körében (lásd a 7. táblázatot). Lehetséges, hogy akiknek közös gyermekeik vannak, azok nagyobb arányban házasodnak össze, de az is lehet, hogy a házasságot kötők körében nagyobb a gyermekvállalási kedv. 2001 és 2016 között a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők körében is növekedett azoknak az aránya, akiknek közös gyermekeik is lettek. A növekedés a 2000-es évek első évtizedében történt, 2011-ben és 2016-ban viszont nagyon hasonló értékeket számoltunk. A házasságban élők körében ez a növekedés erőteljesebb, viszont a házasságban élők aránya csökkent, így összességében a közös gyermekes mozaikcsaládok aránya mérsékeltebben növekedett, mint a házasságban élőké.

7. táblázat. A mozaikcsaládban élő szülők aránya aszerint, hogy vannak-e közös gyermekeik a jelenlegi párjukkal, párkapcsolat jellege szerinti bontásban, 2001–2016 (%)

	Házasságban			Élettársi kapcsolatban			Házasságban és élettársi kapcsolatban összesen		
	2001	2011	2016	2001	2011	2016	2001	2011	2016
Közös gyermekkel	43,1	57,0	59,0	29,5	36,3	35,1	38,2	46,1	45,5
Közös gyermek nélkül	56,9	43,0	41,0	70,5	63,7	64,9	61,8	53,9	54,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzés: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

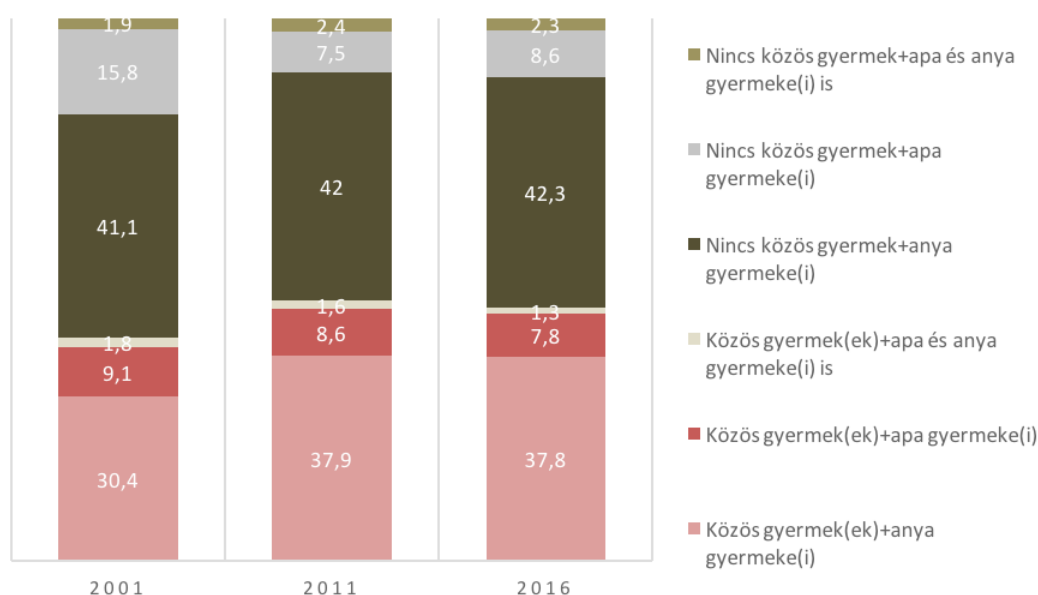
Kérdés, hogy a közös gyermekek születését hogyan befolyásolja például az a tény, hogy a mozaikcsaládban élő szülők egyikének egyáltalán nincs vér szerinti gyermeke, vagy hogy hoznak-e a szülők az új kapcsolatba később velük élő gyermeket, hogy csak az anya, csak az apa vagy mindketten hozzák korábbi kapcsolatukból származó gyermekeiket, és hogy hány olyan gyermek kerül az új családba, akinek csak az egyik szülő vér szerinti szülője.

A közös gyerek születésének valószínűsége azokban a családokban nagyobb, ahol csak a férj vagy csak a feleség hozott korábbi kapcsolatból származó gyermeket (hasonló eredményre jutott magyar adatokon Murinkó–Szalma 2016). Az ilyen típusú családok 47%-ában született közös gyermek. Ahol viszont mindketten hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket, ott a közös gyermekes családok aránya csak 37%. Ugyanakkor fontos megemlíteni azt a tény, hogy a vizsgált években a mozaikcsaládok körében domináltak azok, ahol az anya hozta gyermekeit a korábbi párkapcsolatából az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 75%-át, 2011-ben és 2016-ban pedig 83%-át ők alkották. Ezen belül is azok voltak döntő többségben, ahol csak az anyák hoztak korábbi kapcsolatból származó gyermeket az új családba. 2001-ben a mozaikcsaládok 71%-a, 2011-ben és 2016-ban pedig 80%-a tartozott ebbe a csoportba. Nagyon kevesen voltak azok, akiknél mind az apa, mind pedig az anya hozta magával a korábbi kapcsolatából származó gyermekeket (lásd az 1. ábrát).

Fontos megemlíteni, hogy a mozaikcsaládok a gyermekes családok legnépesebb együttélési formái. Értelemszerűen következik ez a keletkezésük módjából, hiszen az mozaikcsaládokban az egyik vagy mindkét szülő gyermekeket hoz az új kapcsolatba, és még közös gyermekeik is születhetnek. 2016-ban minden tízedik gyermeket nevelő család volt mozaikcsalád. A három- vagy többgyermekesek körében viszont az arányuk 18% volt. A mozaikcsaládok negyedében legalább három gyermeket neveltek (lásd a 8. táblázatot).

1. ábra.

A mozaikcsalásban élő szülők megoszlása aszerint, hogy mely szülők gyermekei élnek a háztartásban.

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

8. táblázat. A különböző családtípusokban élők megoszlása a gyermekek száma szerint, 2001–2016 (%)

		1 gyermek	2 gyermek	3 vagy több gyermek	Összesen
Intakt családban	2001	46,3	41,4	12,3	100,0
	2011	50,9	36,1	13,1	100,0
	2016	49,8	37,1	13,0	100,0
Mozaikcsaládban	2001	36,5	38,4	25,2	100,0
	2011	38,4	36,1	25,3	100,0
	2016	38,5	35,4	26,1	100,0
Egyszülős családban	2001	67,8	25,3	7,0	100,0
	2011	65,0	26,5	8,5	100,0
	2016	66,1	26,0	8,0	100,0
Összesen	2001	47,4	39,4	13,3	100,0
	2011	51,5	34,8	13,7	100,0
	2016	50,6	35,7	13,7	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

A párkapcsolatok típusa a különböző családtípusokban¹¹

Az élettársi kapcsolatok térhódítása a gyermeket nevelő párok körében is megfigyelhető. Ugyanakkor, az intakt családok és a mozaikcsaládok erősen különböznek abban, hogy közülük mekkora az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya. 2016-ban az intakt családok 22%-ában, a mozaikcsaládok 56%-ában élettársi kapcsolatban éltek a szülők (lásd a 9. táblázatot).

¹¹ Tanulmányunkban csak a heteroszexuális kapcsolatokkal foglalkozunk. Nem tudjuk, hogy a népszámlálási adatfelvételek hogyan kezelik a homoszexuális párkapcsolatokat, így azt sem, hogy közülük mekkora azoknak az aránya, ahol gyermekek is nevelkednek.

9. táblázat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya, családtípusok szerint, 2001–2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	6,5	17,2	21,5
Mozaikcsalád	36,4	52,6	56,4

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti.

Feltételezhetjük, hogy ennek a magyarázata alapvetően három okban keresendő. Az egyik, hogy a második vagy többedik kapcsolatként a gyermeket vállalók gyakrabban választják az élettársi kapcsolatot. A másik, hogy a mozaikcsaládokban élők társadalmi jellemzők szerinti struktúrája eltér az intakt családokban élőktől, és ebből következik az élettársi kapcsolatban élők eltérő aránya. A mozaikcsaládokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája például kedvezőtlenebb, azt pedig tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok aránya az alacsonyabban kvalifikáltak körében magasabb (KSH 2018). A harmadik pedig az lehet, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, és az így felbomlott kapcsolatok után, a második vagy többedik kapcsolat is nagyobb valószínűséggel élettársi kapcsolat lesz.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára a népszámlálási adatok nem adnak lehetőséget, mivel kapcsolat-történeti információkat nem tartalmaznak. Így ezeket az Életünk Fordulópontjai adatfelvétel alapján vizsgáltuk meg, noha ez esetben az alacsony esetszám (lásd a 4. táblázatot) jelent komoly korlátot. Az adatok alapján az látható, hogy azokban a mozaikcsaládokban, ahol a szülők házasságban élnek, nagyobb azoknak az aránya, akik már korábban is éltek házasságban. Erre utal, hogy a házasságban élők körében 47%-ot tett ki az életpálya során már legalább egyszer elváltak aránya, míg az élettársi kapcsolatban élő szülők körében csak 39%-ot. Másrészt, akik valaha elváltak, azoknak 42%-a él a mostani kapcsolatában is házasságban, míg akiknek nem volt korábbi házassága, azoknak csak 35%-a. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy akik éltek már házasságban, azok nagyobb arányban választják a házasságot következő párkapcsolati formaként is. Az iskolai végzettség szerinti összefüggések pedig azt mutatják, hogy az élettársi kapcsolaton alapuló mozaikcsaládokban annál magasabb a valaha elváltak aránya, minél iskolázottabb csoportról beszélünk. Tehát a magasabb iskolai végzettségűekre jellemzőbb, hogy a házasság után az élettársi kapcsolatot választják, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében nagyobb arányban találunk olyanokat, akiknek a korábbi kapcsolatuk/kapcsolataik is élettársi kapcsolat volt.

Szociológiai jellemzők

Iskolai végzettség

A vizsgált 15 év alatt a gyermeket nevelő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája lényeges változásokon ment keresztül. A legfeljebb 8 általánost végzettek aránya 15%-ról 8%-ra, a szakiskolát végzetteké 29%-ról 19%-ra csökkent. A diplomásoké viszont 21%-ról 37%-ra növekedett. Ha a diplomások arányának alakulását családtípusonként nézzük, akkor azt látjuk, 2001-2016 között a családtípusok közötti távolság növekedett. 2001-ben és 2011-ben is az intakt családokban volt a legmagasabb a diplomások aránya, de 2016-ban még jelentősebb a különbség. Az intakt családban élő szülők 41%-a, a mozaikcsaládokban élőknek 26%-a, az egyszülősöknek pedig csak 24%-a diplomás (lásd a 10. táblázatot). Ez azt jelenti, hogy az intakt és a másik két család-

pus között növekedett a társadalmi távolság abban az értelemben, hogy a diplomások napjainkban még inkább felülreprezentáltak az intakt családokban, mint a 2000-es évek legelején.

10. táblázat. Családtípusok a szülő legmagasabb iskolai végzettsége szerint, 2001–2016 (%)

		Legfeljebb 8 általános	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Intakt családban	2001	12,4	29,2	35,7	22,7	100,0
	2011	8,4	22,5	35,0	34,1	100,0
	2016	7,6	17,4	34,4	40,7	100,0
Mozaikcsaládban	2001	20,1	30,9	31,3	17,8	100,0
	2011	13,1	29,0	34,5	23,3	100,0
	2016	11,1	27,1	35,6	26,2	100,0
Egyszülős családban	2001	31,1	22,2	32,2	14,4	100,0
	2011	21,4	24,7	33,5	20,5	100,0
	2016	19,4	22,0	34,2	24,2	100,0
Összesen	2001	15,3	28,7	34,8	21,2	100,0
	2011	10,7	23,5	34,7	31,2	100,0
	2016	9,3	18,8	34,5	37,4	100,0

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás.

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0-18 év közötti. 3. az iskolai végzettségnél a magasabb végzettségű szülő adatait vettük figyelembe.

Munkaerőpiaci státusz

Részben az iskolai végzettség szerinti különbségekkel összefüggésben, munkaerőpiaci szempontból is a mozaikcsaládban és az egyszülős családban élő szülők voltak kedvezőtlenebb helyzetben (lásd a 11. táblázatot). A foglalkoztatottsági arányokban mért különbségek 2016-ban voltak a legkisebbek. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy 2011 és 2016 között jelentősebben javultak a foglalkoztatottság mutatói, ami a munkaerőpiaci pozíció szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben levő csoportokat érintette nagyobb mértékben. A mozaikcsaládokban élő szülők ebből a szempontból is középen helyezkednek el az intakt és az egyszülős családokban élők között.

11. táblázat. A foglalkoztatottak aránya a különböző családszerkezetben élő szülők körében, 2001–2016 (%)

	2001	2011	2016
Intakt család	69,4	72,6	78,6
Mozaikcsalád	61,8	68,0	76,4
Egyszülős család	64,9	65,5	75,2

Forrás: 2001-es és 2011-es népszámlálások, 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A mintába nem kerültek be a 24 év alatti szülők. 2. Azokat a családokat vettük figyelembe, ahol a legfiatalabb gyermek 0–18 év közötti.

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS A CSALÁDSZERKEZET ÖSSZEFÜGGÉSEI

Kutatásunk ezen szakaszában azt vizsgáltuk meg, hogy az életkörülmények különféle dimenzióiban mért hátrányos helyzet és a kapcsolati hálózat dezintegrációja milyen módon érinti a különböző családszerkezetben élőket.

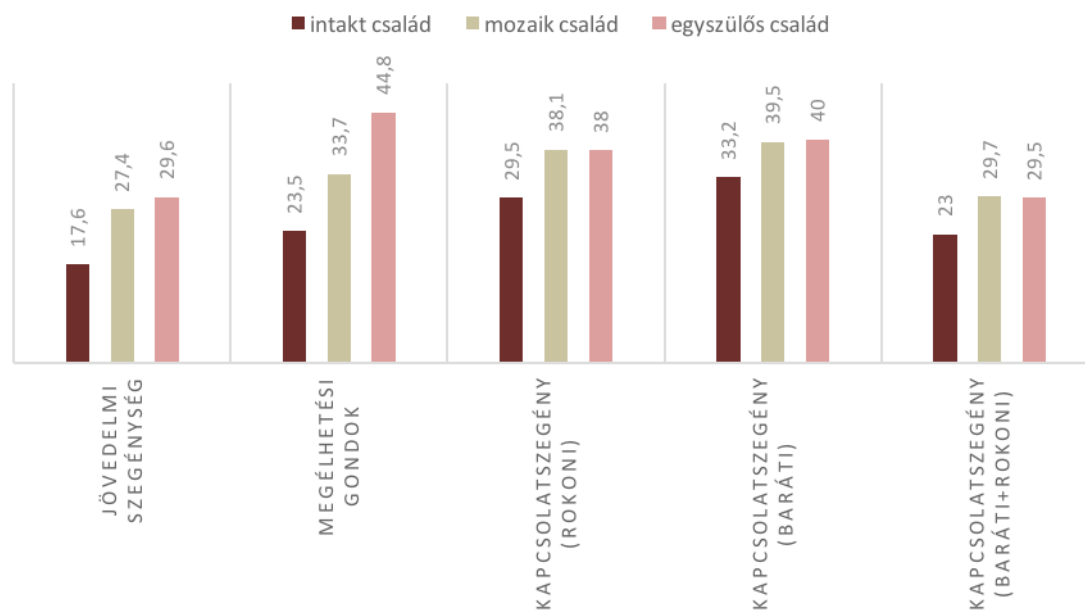
Az életkörülmények vonatkozásában két területet emeltünk ki: az egyik a jövedelmi szegénységben élők arányát mutatja, azokét, akik a háztartás ekvivalens jövedelme alapján a gyermekes családok alsó ötödébe sorolódtak. A másik pedig a súlyos megélhetési gondokkal küzdők arányát jeleníti meg. A kapcsolati háló vizsgálatánál külön vizsgáltuk a rokoni és a baráti kapcsolatokat. Túl azon, hogy az életkörülmények, a szegénység vizsgálatának önmagában is van jelentősége, arra is kerestük a választ, hogy a mozaikcsaládok hátrányos helyzetét mennyiben határozza meg az, hogy társadalmi réteghelyzetüket tekintve kedvezőtlenebb helyzetben vannak, és mennyiben maga a családszerkezet. Másként megfogalmazva: például az alacsony iskolai végzettségűek körében differenciálódik-e a szegénységben érintettek aránya? Azaz, kedvezőbb jövedelmi helyzetben vannak-e az alacsony iskolai végzettségű intakt családok, mint az ugyanilyen végzettségű mozaik- vagy egyszülős családok? A személyes kapcsolati háló vizsgálatánál pedig arra a kérdésre kerestük a választ, hogy igazolható-e, hogy a mozaikcsaládok a kiterjedt rokonsági hálózat miatt jobban beágyazottak a családi kapcsolatokba. Vagy éppen ennek az ellenkezőjét támasztják alá az adatok, azaz, a rokoni kapcsolatok számossága nem feltétlenül jelenti a rokonsági hálózatba való intenzívebb beágyazottságot.

Korábbi elemzésünk arra is rávilágított, hogy a három családtípus között abban is jelentősek a különbségek, hogy hány gyermeket nevelnek. A legnépesebbek a mozaikcsaládok, míg a legalacsonyabb a gyermekszám az egyszülős családokban. Ez szintén befolyásolja a társadalmi hátrányok kialakulását, hiszen mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatások kimutatták, hogy a legalább három gyermeket nevelők életkörülményei számos vonatkozásban kedvezőtlenebbek, mint a többi gyermekes családtípusé.¹² Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a mozaikcsaládok bevételi szerkezete eltér az intakt családban élőkétől. A mozaikcsaládokban élők bevételeit kiegészíti/kiegészítheti a korábbi kapcsolatból érkező anyagi támogatás tartásdíjként vagy egyéb formában, ugyanakkor, ha van korábbi kapcsolatból származó, de nem a családban élő kiskorú gyermek, akkor utána is tartásdíjat kell fizetni. Nem tudjuk, hogy pusztán ennek következtében végül is jövedelmi előnyök vagy hátrányok kapcsolódnak a mozaikcsaládokhoz az intakt családokhoz képest.

A 2016-os adatokra épülő elemzésünk azt mutatja, hogy a relatív jövedelmi szegénységben élők és a megélhetési gondokkal küzdők aránya mind a mozaikcsaládokban, mind pedig az egyszülős családokban magasabb volt, mint az intakt családokban (lásd a 2. ábrát). A gyermekes családokon belüli alsó jövedelmi ötödbe az intakt családok 18%-a, a mozaikcsaládok 27%-a, az egyszülős családoknak pedig a 30%-a tartozik. Ennél még nagyobbak a különbségek, ha azoknak az arányát vizsgáljuk, akiknek komolyabb megélhetési nehézségeik vannak. Míg az intakt családoknak a 24%-a, addig a mozaikcsaládoknak a 34%-a nyilatkozott úgy, hogy jövedelmükből nagyon nehezen vagy nehezen tudnak kijönni. Ezek az eredmények szorosan kapcsolódnak ahhoz a több országban is feltárt mintázathoz, miszerint a jövedelmi helyzetüket, megélhetési nehézségeiket tekintve a

¹² Lásd az EUROSTAT éves adatközléseit a jövedelmi szegénységi rátáról és az anyagi deprivációról családtípusok szerint: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li03&lang=en; https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdsd02&lang=en (utolsó letöltés: 2020 április 27).

2. ábra. Hátrányos helyzetben, szegénységben, társadalmi kirekesztettségben élők különböző dimenziók mentén, 2016

Forrás: 2016-os mikrocenzus. Saját számítás

Megjegyzések: 1. A jövedelmi ötödöket nem a népesség egészének jövedelmi helyzetét figyelembe véve alakítottuk ki, hanem csak a vizsgált gyermekes családokra vonatkoztatva. Célunk ugyanis nem egy klasszikus szegénységi mutató kialakítása volt, hanem az egyes családtípusok relatív jövedelmi helyzetének meghatározása a gyermekes családok körén belül. 2. A megélhetési gondok kategóriát az ún. *make ends meet* kérdés alapján számítottuk. A 2016-os mikrocenzus kérdése a következőképpen szólt: „Véleménye szerint, hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?” A megélhetési gondokkal küzdő kategóriába azokat tettük, akik a kérdésre a ’nagy nehézségek árán’ és a ’nehézségek árán’ választ adták. 3. Kapcsolatszegénynek azokat tekintettük, akik arra a kérdésre, hogy „Az elmúlt egy évben milyen gyakran szokott rokonokat/barátokat látogatni, vendégül látni?” azt a választ adta, hogy „soha” vagy „ritkán”.

legjobb helyzetben az intakt családok, legrosszabb helyzetben pedig az egyszülősök vannak. A mozaikcsaládok a kettő között helyezkednek el, de inkább az egyszülős családok hátrányos helyzetéhez vannak közelebb (Brown et al. 2015, Kreyenfeld–Martin 2011).

A mozaikcsaládban élő szülők rokoni és baráti kapcsolatainak vizsgálata alapján pedig azt állapíthatjuk meg, hogy köreikben az intakt családokénál magasabb azoknak az aránya, akiket a rokoni, a baráti kapcsolati háló és a kettő együttes vizsgálata alapján kapcsolatszegénynek tekintettünk. Ezen adatok alapján tehát nem igazolható, hogy a válással, újracházassal (új párkapcsolattal) megsokszorozódó kapcsolati háló valóban gazdagabb társas kapcsolatokba való beágyazottságot jelentene.

Mindezen elemzések továbbra is nyitva hagyják azt a kérdést, hogy az egyes családtípusok közötti különbségek azzal magyarázhatók-e, hogy az adott családszerkezet magában hordozza az előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetet, vagy alapvetően azzal, hogy a mozaikcsaládokban és az egyszülős családokban élők a társadalmi struktúra kedvezőtlenebb pozícióiból érkeznek nagyobb arányban. Más szavakkal, hogy az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz szerinti összetételük kedvezőtlenebb volta mivel magyarázható. Ennek vizsgálatára többváltozós logisztikus regressziós elemzést végeztünk, amelyben családszerkezet, a szülők iskolai végzettsége és munkaerőpiaci aktivitása voltak azok a magyarázó változók, amelyek hatását vizsgáltuk. Emellett

számos kontrollváltozót építettünk be modelljeinkbe, amelyekről feltételeztük, hogy hatással lehetnek a függő változóinkra. Így demográfiai változóként a szülő nemét, életkori csoportját, a háztartásban élő gyermekek számát, a legkisebb gyermek életkorát. Azt is figyelembe vettük, hogy van-e olyan kiskorú gyermek, aki nem él a háztartásban, de egyik szülő kiskorú vér szerinti gyermeke. Ez a vizsgált szülő és családja megélhetési körülményeit és kapcsolathálózatát is befolyásolhatja. Mindezek mellett kontrollváltozóként építettük be modellünkbe a lakóhely jellegét is, ami szintén befolyásolhatja a vizsgált tényezőket. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a családtípus hatása a kontrollváltozók beépítése után is szignifikáns maradt: mind a jövedelmi szegénység, mind a megélhetési gondok, mind pedig a rokoni és a baráti kapcsolati háló vonatkozásában. Az anyagi nehézségek és a kapcsolati szegénység vonatkozásában is a mozaikcsaládok szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint az intakt családok. A legnagyobb anyagi és kapcsolati szegénységnek pedig az egyszülős családok vannak kitéve (12. táblázat).

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az iskolai végzettségnek erősebb szerepe van mind a jövedelmi helyzet és a megélhetési nehézségek, mind pedig a kapcsolatszegénység vonatkozásában. A gyermeket nevelő, általános iskolai végzettségű szülők esetében tízszer nagyobb a valószínűsége a legalsó ötödbe való kerülésnek, mint a diplomásokéban. Hasonló a mutató értéke a megélhetési gondokkal élők esetében is. Mindezek mellett a szakiskolát végzettek és az érettségizettek esélyei is szignifikánsan magasabbak arra, hogy az alsó jövedelmi ötödbe vagy a megélhetési nehézséggel küzdők körébe kerüljenek. A kapcsolatszegénység vonatkozásában is elmondható, hogy az iskolai végzettség erős kapcsolatban van a függő változóval. Az egyes szintek erőteljesebben differenciálják a szülőket, mint az a tény, hogy milyen családszerkezetben élnek. Az is elmondható, hogy számos változó kontrollálása mellett megmaradt a munkaerőpiaci aktivitás hatása is, nevezetesen, azok, akik nem dolgoztak, mind az anyagiakban, mind pedig a társas kapcsolatokban megjelenő szegénységet illetően nagyobb valószínűséggel kerültek a hátrányos helyzetű csoportba.

12. táblázat. Többváltozós logisztikus regressziós elemzés

Demográfiai és szociológiai ismérvek	jövedelmi szegénység (β)	megélhetési gondok (β)	kapcsolatszegény		
			(rokoni és baráti)	rokoni	baráti
			(β)		
Családtípus					
intakt család (ref.)	-	-	-	-	-
mozaikcsalád	1,176	1,122	1,180	1,245	1,116
egyszülős család	2,015	2,206	1,279	1,367	1,224
Neme					
férfi (ref.)	-	-	-	-	-
nő	0,845	0,888	1,027	ns.	1,059
Korcsoport					
24–29 éves	1,225	1,098	0,783	0,859	0,750
30–34 éves	1,211	1,044	0,824	0,893	0,791
35–39 éves (ref.)	-	-	-	-	-
40–49 éves	1,100	1,158	1,163	1,135	1,101
50 éves és idősebb	1,221	1,769	1,534	1,524	1,501
Gyermekek száma a családban					
1 (ref.)	-	-	-	-	-
2	1,226	0,978	1,041	0,989	1,064
3 és több	1,931	1,396	1,220	1,185	1,206
Legfiatalabb gyermek életkora a családban					
5 éves vagy fiatalabb	0,931	0,765	0,970	0,936	1,048
6–14 éves (ref.)	-	-	-	-	-
15–18 éves	1,264	ns.	1,026	ns.	0,973
Különélő kiskorú vér szerinti gyermek					
van	1,133	1,104	1,029	1,079	1,022
nincs (ref.)	-	-	-	-	-
Iskolai végzettség					
általános iskola	10,811	9,936	3,291	2,752	2,730
szakmunkásképző/szakiskola	3,811	3,747	2,676	2,309	2,225
érettségi	2,148	2,251	1,692	1,549	1,454
diploma (ref.)	-	-	-	-	-
Gazdasági aktivitás					
Dolgozik (ref.)	-	-	-	-	-
Nem dolgozik	2,503	2,344	1,103	1,080	1,102
A lakóhely típusa					
község	1,386	0,900	1,129	0,919	1,061
város	1,201	0,799	1,093	0,919	1,097
megyeszékhely	1,031	0,804	0,922	0,827	0,964
Budapest (ref.)	-	-	-	-	-
Nagelkerke R ²	23,8	16,7	6,7	5,6	5,2

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők saját számításai.

Megjegyzés: A táblázatban szereplő összes $\exp(\beta)$ érték 0.001 szinten szignifikáns.

ÖSSZEGÉS, TANULSÁGOK

tanulmányunk a családszociológiai kutatások fehér feltjének számító mozaikcsaládokkal foglalkozott. Megvizsgáltuk alapvető demográfiai és szociológiai jellemzőiket, és megpróbáltunk választ találni arra a kérdésre, hogy a mozaikcsaládok társadalmi hátrányai mennyiben magyarázhatóak azzal, hogy egy adott család-szerkezetben élnek, és mennyiben azzal, hogy körükben magasabb azoknak a szülőknek az aránya, akik számos szempontból a társadalmi hierarchia kedvezőtlenebb rétegeiben helyezkednek el. Kutatásunkban fontosnak tartottuk, hogy a mozaikcsaládokat a többi gyermekes családdal összehasonlítsuk, hiszen csak ezáltal kaphatunk képet azokról a relatív hátrányokról, amelyek a gyermekes családok körén belül jellemzik a mozaikcsalád-ban élőket. Mindezek miatt tanulmányunkon végigvonnuk az intakt, a mozaik- és az egyszülős családok összeha-sonlításának szempontját.

A mozaikcsaládok empirikus vizsgálatára sajnos nem állnak rendelkezésre olyan nagymintás adatbázisok, amelyek a mozaikcsaládok számának és jellemzőinek hosszú távú alakulását megmutathatnák. Ugyancsak hiányoznak azok a kellő mintanagyságú, élettörténeti adatokat is tartalmazó adatforrások, amelyek a mozaikcsaládok létrejöttének sokféleségéről adnának képet. Mindezek hiányában ismereteink csak korlátozottak lehetnek.

Elemzésünkben alapvetően a 2001-es és 2011-es népszámlálások és a 2016-os mikrocenzus adataira támaszkodtunk. A mozaikcsaládok meghatározását ezekben az adatbázisokban csak közvetett módon, a család-ban vagy háztartásban élő gyermekek és a kérdezett felnőttek biológiai gyermekei születési adatainak összevetésével tudtuk megtenni. A mozaikcsaládok arányaira vonatkozó adatainkat összevetettük az Életünk For-dulópontjai adatfelvételtől származó adatokkal, ami jelezte, hogy az általunk alkalmazott módszer megfelelő lehet a mozaikcsaládok demográfiai és társadalmi jellemzőinek bemutatására, illetve strukturális helyzetük, család-szerkezeti jellemzőjük, anyagi körülményeik és a társas kapcsolatokba való beágyazottságuk vizsgálatára.

Kutatásunkban rávilágítottunk arra, hogy a mozaikcsaládok számos dimenzióban (iskolai végzettség, munkaerőpiaci helyzet) egyfajta „közbülső” helyet foglalnak el az intakt és az egyszülős családok között. Bemutattuk azt is, hogy ezekben a családokban a jövedelmi szegénység, a megélhetési nehézségek és a társas kap-csolatok szűkössége is inkább függ a szülők iskolai végzettségétől, mint a család-szerkezettől, noha kétségtelen tény, hogy ez utóbbinak is van önálló hatása a többváltozós modellben (lásd a 12. táblázatot).

Tanulmányunkban az egyes családtípusokat nem a termékenység szempontjából vizsgáltuk, de kétség-kívül nagyon fontos kérdés, hogy az egyes társadalmak család-szerkezet szerinti struktúrája hogyan befolyásolja a termékenység alakulását. Ahogyan fentebb is utaltunk rá, a termékenységgel foglalkozó szakirodalomban fontos kérdésként merül fel, hogy a válások arányának növekedése, illetve az élettársi kapcsolatok törékenysége (Billari–Kohler 2004) hogyan befolyásolja a termékenységet. Ebből a szempontból mi arra világítottunk rá, hogy a három vagy több gyermeket nevelő családok jelentős csoportját (2016-ban 18 százalékát) képviselik a mozaikcsaládok. Ebből azonban még nem következik az, hogy a kapcsolatok törékenyebbé válása növelné a termékenységet azért, hogy az újabb kapcsolatokban újabb gyermekek születnek. Egyrészt azért, mert a mozaikcsaládok kevesebb, mint a felében születnek közös gyermekek, másrészt azért is, mert a kapcsolatok fel-bomlása után nem feltétlenül jönnek létre mozaikcsaládok, hiszen ha így lenne akkor nem lennének egyszülős családok. Továbbá nem minden szétbomló kapcsolatban vannak gyermekek, tehát a mozaikcsaládok kialakulását csak azok a válások teszik lehetővé, ahol gyermekek is születtek.

HIVATKOZÁSOK

- Aeby, G. – Widmer, E. D. – De Carlo, I. (2014) Bonding and Bridging Social Capital in Step- and First-Time Families and the Issue of Family Boundaries. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 8 (1), 51–69.
- Amato, P.R. – Booth, A. – McHale, S. M. – Van Hook, J. (2015) *Families in an Era of Increasing Inequality*. National Symposium on Family Issues. Vol. 5. Springer International Publishing.
- Aquilino, W.S. (1996) The life course of children born to unmarried mothers: Childhood Living arrangements and young adult outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 58: 293–310. <https://doi.org/10.2307/353496>
- Baydar, N. (1988) Effects of parental separation and reentry into union on the emotional well-being of children. *Journal of Marriage and the Family*, 50(4), 967–981. <https://doi.org/10.2307/352108>
- Bernardi, F. – Martínez-Pastor, J. (2011) Female Education and Marital Dissolution: Is It a Selection Effect? *European Sociological Review*, 27(6), 693–707. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcq031>
- Bernardi, F. – Boertien, D. (2016) Non-intact families and diverging educational destinies: A decomposition analysis for Germany, Italy, the United Kingdom and the United States. *Social Science Research*, 63(2017), 181–191. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.09.004>
- Billari, F. C., – Kohler, H.P. (2004) Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161–76. <https://doi.org/10.1080/0032472042000213695>
- Blossfeld, H. – de Rose A. – Hoem J. M. – Rohwer, G. (1995) Education, Modernization and the Risk of Marriage Disruption in Sweden, West Germany, and Italy. In Oppenheim Mason, Karen and An-Magritt Jensen (szerk.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, 200–222. Oxford: Clarendon Press.
- Boertien, D. – Harkönen, J., (2014) *Less Education, More divorce: Explaining the Inverse Relationship Between Women’s Education and Divorce*. Stockholm Research Report in Demography 2014.11.
- Brown, S. L. – Manning W. D. – Stykes, J. B. (2015) Family Structure and Child Well-being: Integrating Family Complexity. *Journal of Marriage and Family*, 77(1) 177–190. <https://doi.org/10.1111/jomf.12145>.
- Buber, I., – Prskawetz, A. (2000) Fertility in second unions in Austria: findings from the Austrian FFS. *Demographic Research*, 3(2), 44. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2000.3.2>.
- Bulcroft, R. – Carmody, D. – Bulcroft, R. (1998) Family structure and patterns of independence giving to adolescents: variations by age, race and gender of child *Journal of Family Issues*, 19, 404–435. <https://doi.org/10.1177/019251398019004003>
- Cherlin, A. J. (1981) *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, M. – Ganong, L. – Fine, M. (2000) Reinvestigating Remarriage: Another Decade of Progress. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1288–1307. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01288.x>
- De Bruycker, T. (2008) Selection versus structure: expalining family type differences in contact with close kin. *Journal of Family Issues*, 29(11), 1448–1470. <https://doi.org/10.1177/0192513X08318154>
- Dunn, J. – Deater-Deckard, K. – Pickering, K. – O’Connor T.G. – Golding, J. (1998) Children’s adjustment and prosocial behaviour in step-, single-parent, and non-stepfamily settings: Findings from a community study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39(8), 1083–1095. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00413>
- Dupaquier, J. – Helin, E. – Laslett, P. – Livi-Bacci, M. – Sogner, S. (szerk.) (1981) *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London/New York: Academic.
- EUROSTAT (2015) *People in the EU: who are we and how do we live?* Eurostat Statistical Books.
- Elliott, J.B. – Richards, M.P.M. (1991) Children and Divorce: Educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law and the Family*, 5, 258–276. <https://doi.org/10.1093/lawfam/5.3.258>
- Erdélyi G. (2019) Családtörténetek. Gyermekek és mozaikcsalád a régi Magyarországon <http://families.hu/lenduletet-vesznek-a-csaladtortenetek-kutatasok/> [letöltve: 2019-12-10]
- Faragó T. (2001) Különböző háztartás-kezelési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. Budapest: KSH NKI. 19–63.
- Fergusson, D. M. – Dimond, M. E. – Horwood, L. J. (1986) Childhood family placement history and behaviour problems in 6-year-old children. *Journal of Child Psychiatry*, 27(2), 213–226. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1986.tb02331.x>
- Fomby, P. – Cherlin, A. J. (2007) Family Instability and Child well-Being. *American Sociological Review*, 72(2), 181–204. <https://doi.org/10.1177/000312240707200203>
- Furstenberg, F. F. Jr. (1987) The new extended family: The experience of parents and children after remarriage. In Pasley, K. B. – Ihinger-Tallman, M. (szerk.) *Remarriage and Stepparenting: Current Research and Theory*. 42–61. New York: Guilford.

- de Graaf, P. M. – Kalmijn, M. (2006) Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22(5), 561–572. <https://doi.org/10.1093/esr/jcl010>
- Griffith, J. D. (1980) Economy, family and remarriage: A theory of remarriage and application to preindustrial England. *Journal of Family Issues*, 1, 479–496. <https://doi.org/10.1177%2F0192513X8000100403>
- Härkönen, J. – Dronkers, J. (2006) Stability and Change in the Educational Gradients of Divorce: A Comparison of 17 Countries. *European Sociological Review*, 22(5), 501–517. <https://doi.org/10.1093/esr/jcl011>
- Harcsa I. – Monostori J. (2017) A háztartás-és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4), 299–332. <https://doi.org/10.21543/Dem.60.4.2>
- Hoem, J. M. (1997) Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. *Population Studies* 51(1), 19–27. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149696>
- Iacovou, M. – Skew, A. (2010) *Household structure in the EU*. ISER Working Paper Series.
- Ihinger-Tallman, M. (1988) Research on Stepfamilies. *Annual Review of Sociology*, 14, 25–48. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.14.080188.000325>
- Jalovaara, M. (2013) Socioeconomic Resources and the Dissolution of Cohabitations and Marriages. *European Journal of Population* 29(2), 167–193, 37. <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9280-3>
- Kalmijn, M. – Gelissen, J. (2007) The impact of recohobitation on fertility: evidence from life history data in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 38(4), 555–573. <https://doi.org/10.3138/jcfs.38.4.555>
- Kerr, D. – Beaujot, R. (2002) Family relations, low income and child outcomes: a comparison of Canadian children in intact-, step- and lone-parent families. *International Journal of Comparative Sociology*, 43(2), 134–152.
- Kreyenfeld, M. – Martin, V. (2011) Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 23(2), 128–153. https://www.demogr.mpg.de/publications/files/4223_1386243826_1_PDF.pdf
- KSH (2018) Mikrocenzus 2016. 6. A háztartások és a családok adatai.
- Lappegård, T. – Rønsen, M. (2013) Socioeconomic differences in multipartner fertility among Norwegian men. *Demography*, 50(3), 1135–53. <https://doi.org/10.1007/s13524-012-0165-1>
- Laslett, P. (1977) *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, MA. London: Cambridge University Press.
- Lyngstad, T. H. – Jalovaara, M. (2010) A Review of the Antecedents of Union Dissolution. *Demographic Research*, 23(10), 257–292. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.23.10>
- Martin, S. P. (2006) Trends in Marital Dissolution by Women’s Education in the United States. *Demographic Research*, 15(20), 537–560. <https://doi.org/10.5054/DemRes.2006.15.20>
- Menaghan, E.G. – Kowaleski-Jones, L. – Mott, F.L. (1997) The intergenerational costs of parental social stressors: Academic and social difficulties in early adolescence for children of young mothers. *Journal of Health and Social Behaviour*, 38, 72–86. <https://doi.org/doi/10.2307/2955362>
- Monostori J. – Murinkó, L. (2018) Család- és háztartásszerkezet. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018*. 153–170.
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2016) Men’s Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status. *Finnish Yearbook of Population Research*, 50, 53–70.
- Prskawetz, A. – Vikat, A. – Philipov, D. – Engelhardt, H. (2003) Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8, 107–150. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2003.8.5>
- Pryor, J. – Rodgers, B. (2001) *Children in Changing Families: Life After Parental Separation*. Oxford: Blackwell.
- Riley, M. W. (1983) The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships. *Journal of Family Issues* 4 (3), 439–454.
- Spéder Zs. (2005) Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12(3), 3–47.
- Steinbach, A. – Kuhnt, A-K. (2016) The prevalence of single-parent families and stepfamilies in Europe: can the Hajnal line help us to describe regional patterns? *The History of the Family*, October. 578–595.
- Vaskovics L. (2002) A család fejlődése Európában. *Educatio*, 3, 349–365.
- Vikat, A. – Thomson, E. – Hoem, J. M. (1999) Stepfamily fertility in contemporary Sweden: the impact of childbearing before the current union. *Population Studies*, 53(2), 211–25. <https://doi.org/10.1080/0032472030808082>
- Vikat, A. – Thomson, E. – Prskawetz, A. (2004) Childbearing responsibility and stepfamily fertility in Finland and Austria. *European Journal of Population*, 20(1), 1–21. <https://doi.org/10.1023/B:EUIP.0000014536.56286.41>

Vörös, Cs. – Kovács, M. (2013) A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213–1227.

Warner, L. (2017) *Stepfamilies in Europe 1400–1800*. Routledge: London

Wu, Z. – Hou, F. – Schimmele, C. M. (2008) Family Structure and Children's Psychosocial Outcomes. *Journal of Family Issues*, 29(12), 1600–1624.